

УДК 378.018:316.454.5

П. А. Кліш,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології ВІППО;
А. П. Хом'як,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Розвиток комунікативності педагога в системі післядипломної педагогічної освіти

Висвітлюються суть, структурна будова, критерії й показники розвитку комунікативності педагога в системі післядипломної педагогічної освіти, моделі його комунікативної поведінки.

Ключові слова: комунікативність, комунікативні вміння, комунікативні навички, комунікативна діяльність, комунікативна ситуація, спілкування.

Klish P. A., Khomiak A. P. Development of Teacher Communication in the System of Postgraduate Pedagogical Education.

The essence, structure, criteria, indicators of development of teacher communicativeness in the system of postgraduate pedagogical education and models of his communicative behavior are covered.

Key words: communicativeness, communicative abilities, communicative skills, communicative activity, communicative situation, communication.

Постановка проблеми. «Призначення освіти ХХІ століття, – зазначає В. Кремень, – відродження людського в людині, вивершення її індивідуальності, розвиток свідомого і творчого ставлення до життя, її духовне вдосконалення» [5]. Реалізація цього призначення унеможливується без педагога, який володіє мистецтвом впливати, будити думку, спонукати, «заражати». За допомогою слова можна створити щире атмосферу спілкування з дітьми, досягти взаєморозуміння з ними, вселити в них віру в себе.

Сприяти розвитку комунікативності слухачів курсів підвищення кваліфікації ВІППО й покликати заняття з теми «Мистецтво спілкування педагога як професійно-етичний феномен».

Огляд літератури. Щодо самого поняття «комунікативності» особи В. А. Кан-Калик характеризує її як явище багатопланове, що поєднує ряд компонентів, серед яких особливе значення мають комунікабельність, соціальна спорідненість, альтруїстичні тенденції. Автор наголошує, що під «комунікабельністю» доцільно розуміти здатність людини відчувати задоволення від процесу спілкування з іншими людьми. Соціальна спорідненість – це бажання бути серед інших. Альтруїстичні тенденції в емоціях особистості пов'язані з бажанням приносити радість людям, з якими вона спілкується, зі співпереживанням радості іншого тощо [3].

Ю. Л. Ханін комунікативність визначає як єдність трьох складників: потреби у спілкуванні, емоційного стану до, під час і після спілкування, комунікативних навичок і вмінь [12]. Потреби у спілкуванні мають різні

джерела. Вони можуть спричинятися намаганням: зняти внутрішнє напруження та занепокоєння; дістати схвалення, визнання своєї неповторності та унікальності; уточнити своє уявлення про іншу людину, її здібності та якості; активно вплинути на думки, настанови іншої людини, проявити піклування про іншого тощо.

С. У. Гончаренко розглядає комунікативність як одну з педагогічних здібностей, що сприяє підвищенню ефективності професійної діяльності [2].

Аналіз джерел наукової літератури виявив існування двох напрямів у сучасних дослідженнях проблем комунікації. О. Я. Гойхман акцентує увагу на тому, що освіта молодої людини не може бути завершеною без сформованої комунікативної поведінки [1]. Згідно з іншим підходом (Ю. О. Сорокін, Є. Ф. Тарасов та ін.) комунікативність передбачає наявність у кожного індивіда певних якостей і стратегій поведінки, які сприяють досягненню цілей у спілкуванні з іншими людьми: скласти позитивне враження про себе, продуктивно спілкуватися, орієнтуватися на успіх у своїй діяльності, прагнути до самореалізації у суспільних відносинах [11].

Виклад основного матеріалу. Комунікативне життя людини розглядається як спілкування з іншими людьми, де й проявляється її комунікативний потенціал. Ідеться про психологічну й соціальну основи цього потенціалу. Стосовно першої, то вона зумовлює намагання кожної людини максимально реалізувати свої психофізіологічні, характерологічні властивості, індивідуальні особливості в процесі спілкування. Водночас психологічна основа потенціалу сама по собі – поза загальною палітрою

причинно-наслідкових зв'язків, поза системою суспільних відносин, тобто поза соціальною основою, – не може забезпечити ефективне комунікативне життя людини, оптимальну її участь у регуляції соціального процесу.

Комунікативна поведінка педагога оцінюється відповідно до того, що і як він говорить. Його мовлення пристосоване для розв'язання різних педагогічних завдань: установити контакт із дітьми, досягти взаєморозуміння з ними тощо. Тому так важливо обмірковувати не тільки зміст спілкування, а й особливості свого мовлення і комунікативної поведінки. Адже мовлення педагога може по-різному впливати на школярів. На жаль, є приклади мовлення безбарвного, монотонного. Воно не викликає в дітей емоційно-ціннісного ставлення до того, про що або про кого говорить учитель, не збуджує їхньої думки. Педагог просто інформує про ті чи ті явища, предмети. Школярі залишаються пасивними слухачами, які мусять механічно сприймати й відтворювати цю інформацію. Але є приклади виразного мовлення, що активізує увагу здобувачів освіти, їхню відтворювальну і творчу уяву, викликає співроздуми і співпереживання.

В. О. Сухомлинський у книзі «Розмова з молодим директором» так розмірковував над цим аспектом діяльності вчителя: «Є ще один бік педагогічної культури, про який не можна говорити без тривоги, – це мовна культура вчителя. Років двадцять тому, спостерігаючи, як сприймають діти виклад нового матеріалу на уроці в одного вчителя, я звернув увагу на те, що, слухаючи виклад матеріалу, діти дуже втомлюються, з уроку йдуть просто виснажені. Я почав уважніше вслухатися в слова вчителя (він викладав біологію) і жажнувся. Його мова була настільки хаотична, логічно непослідовна, смисл того, що викладалося, настільки неясний, що дитині, яка вперше сприймала те чи інше поняття, треба було напружувати зусилля, щоб зрозуміти хоч що-небудь. Ось чому втомлювалися діти...» [9, с. 462–463].

Тому так необхідно зважати на умови, за яких професійне мовлення вчителя буде ефективним. Звернімо увагу тільки на деякі з них:

– учитель, який щось розказує дітям, повинен сам уявляти ті предмети, явища, події, про які розповідає. У нього мають бути розвинені творча і відтворювальна уява, здатність до емоційного відгуку, асоціативна та образна пам'ять. Звідси постає вимога до педагога: вчитися бачити, чути, відчувати світ у всій розмаїтості кольорів, звуків, образів;

– учитель має бути зацікавлений тим, про що розповідає. Демонстрація особистісного ставлення надає розповіді ширості, дає можливість знайти потрібну інтонацію, а отже, й запобігти монотонності. Зацікавленість учителя породжує в учнів емоційний та інтелектуальний відгук, сприяє встановленню психологічного контакту між ними;

– учитель мусить добре володіти мовою, її виражальними можливостями, систематично поліпшувати техніку й культуру мовлення. Важливо формувати в себе психологічну установку на виразність мовлення, здійснювати самоконтроль вербального і невербального спілкування, удосконалювати комунікативні якості свого мовлення [7].

Продуктивність педагогічної діяльності залежить від уміння вчителя створити систему діалогу в спілкуванні з учнем. Тому на вчителя покладено обов'язки не тільки учасника діалогу, а й організатора, творця його. Завдання при цьому полягає у формуванні уявлення про мотиви й наміри учасників спілкування, особливості сприймання ними комунікативної ситуації.

Організація діалогу передбачає уявлення цієї ситуації (де відбувається діалог, хто партнер у діалозі, яка мета діалогу), зорієнтувавшись у якій, учасник діалогу має продумати тему, основну думку, форму і стиль спілкування. Він має бути підготовленим до роботи з учнями з точки зору формування діалогової культури та бути зацікавленим у результатах своєї взаємодії з ними. Тобто мати необхідну професійну підготовку та здатність до правильного, невимушеного, поміркованого спілкування у різних сферах, на різних рівнях та в різних ситуаціях, що допоможе йому встановлювати різноманітні контакти.

Діалог здійснюється за умови безпосереднього контакту співрозмовників, кожен з яких почергово то слухає (сприймає), то говорить. Учитель має займати в діалозі позицію співрозмовника, який не просто визнає право кожного учня як партнера в спілкуванні, але й зацікавлений, щоб він зберіг самостійність у судженнях. Особливої значущості при цьому набувають уміння вчителя: реалізувати суб'єкт-суб'єктні стосунки, забезпечуючи двосторонню активність у взаємодії; цілеспрямовано передавати ініціативу співрозмовникові, викликати його спонтанні реакції; забезпечувати єдність співрозмовників, знаходячи спільне поле взаємодії та створюючи почуття «ми»; орієнтуватися на відповіді співрозмовника, продовжувати його думки, а не відкидати їх; застосовувати поради, активізуючи прагнення учня їх одержати, розвивати його смак до слова, жести, міміки, інтонації [4].

Розвиток комунікативних якостей ведеться шляхом формування вмінь: оцінювати співрозмовника, передбачати його наміри; швидко й легко включатись у спілкування; слухати і проникати в зміст того, що деколи неясно виражене в словах; розуміти головне й другорядне у розмові; аргументовано відстоювати свою позицію і спростовувати неприйнятні пропозиції співрозмовника тощо [7, с. 13].

Завдяки розвитку комунікативних якостей у педагогів підвищується ефективність процесу спілкування. Форма навчання потребує конкретних способів взаємодії педагога та учнів. За О. О. Леонтьєвим,

для реалізації дидактичних завдань важливі такі комунікативні компоненти діяльності, як мотиви, проблемні ситуації і т. ін.

Запорука успішного вирішення різноманітних педагогічних завдань – в особистості вчителя, в його позиції, здатності виявляти творчу ініціативу на підставі реалізації власної системи цінностей, що ґрунтується на гуманістичній спрямованості на дитину. Її В. Сухомлинський визначав як передачу «від серця до серця тих іскорок, із яких розгортається полум'я думки вихованця» [8, с. 318]. Переконливим його твердженням є те, що гуманне спілкування можливе тоді, коли дитина сприймає насамперед добро і виховується добром, коли панує принцип оберігання дитячого серця від болю, від страждань (уникнення найменших необережних духовних доторкань, вольових засобів впливу), коли як найвища демократична цінність бережеться гордість, недоторканість особистої честі дитини, її власна думка, її погляд.

Якщо педагог вдається до залякувань (знизити оцінку, поскаржитися батькам), то він найчастіше створює напруженість у стосунках. Головне – не контролювати й оцінювати учнів, а допомагати їм вирішувати проблеми. Саме така установка вчителя на допомогу буде позитивно прийнята учнем, вона активізує його власні зусилля на пошук правильних рішень. Адже найкращий учитель для дитини той, хто, спілкуючись з нею, забуває, що він учитель, і бачить у своєму учневі друга, однодумця. Такий учитель знає найпотаємніші куточки серця свого вихованця [10].

Педагогові варто навчитися адекватно й емоційно виразно відобразити свій внутрішній стан, думки і почуття. Перед спілкуванням з учнями поставте перед собою запитання і дайте на них відповіді: з якою метою я говоритиму (для чого?), для кого я говоритиму (як учні сприйматимуть мої слова, чи зрозуміють мене?), що спонукає мене говорити про це, які мовні й мовленнєві засоби дадуть мені можливість досягти мети, яким я хочу бачити результат свого мовлення (на рівні змісту – засвоєння інформації – і на рівні сприйняття смислу – формування почуттів, ставлення)? Виразності мовлення досягають умілим інтонуванням залежно від змісту, умов спілкування, а також доречним уживанням зображальних засобів (епітетів, метафор, порівнянь тощо), засобів образної словесної наочності (уривків з художніх творів, афоризмів і под.). Важливо передбачити можливу реакцію учнів на свої слова, навіть на тон, голос, яким вони будуть сказані.

У спілкуванні педагог мусить обов'язково збагачувати учнів інтелектуально, морально, естетично, діяльнісно. Його ефект забезпечується гармонією двох рівнів: зовнішнього, поведінкового та внутрішнього, глибинного, який виявляє особистісні якості. Внутрішній, особистісний рівень визначає зовнішній, поведінковий [7].

Комунікативність полягає й у тому, що вчитель прагне до взаємодії з дітьми; їхня поведінка в цілому

необтяжлива для нього, вони не дратують його, а спілкування з ними дає задоволення.

Важливими механізмами взаємопроникнення у спілкуванні є емпатія як «уживлення» в почуття іншої людини і рефлексія як «умислювання» в її міркування. Адже, розуміючи іншого, потрібно й діяти так, як того хоче інший, знайти ті позитивні прагнення, на які можна спиратися в процесі взаємодії. Коли педагог демонструє прийняття особистості іншого, він орієнтує співрозмовника на вільний вибір власної позиції. Головна особливість взаємодії вчителя й учнів – «рефлексивний характер, тобто постійне відображення почуттів і думок учнів і цілеспрямоване їх формування, збагачення, розвиток» [6].

Підґрунтя ефективного спілкування забезпечують і такі якості педагога: автентичність (природність у стосунках), відкритість (готовність відкрити іншим свій внутрішній світ), конкретність (відмова від загальних міркувань, уміння говорити про свої конкретні переживання, думки, дії), ініціативність (схильність до діяльної позиції у стосунках із людьми) [7].

Однією зі складових взаємин учителя з дітьми В. Сухомлинський вважав доброзичливість [10, с. 433]. На його думку, доброзичливість треба виховувати, і виховується ця властивість душі тоді, коли вона – взаємна, тобто коли педагог бажає добра учневі, а учень – педагогові. Це найтонша гармонія шкільного життя.

Дитяча доброзичливість – закономірний наслідок доброзичливості вчителя, оскільки дитина, яка відчуває серцем іншу людину, стає доброзичливою. Але дуже важливо також і те, що вона сприйнятлива до доброзичливості вчителя: відчуває її, платить добром за добро. Важливість цієї обставини у взаєминах між учителями й учнями важко переоцінити.

Повноцінним спілкуванням стає лише тоді, коли вчитель демонструє учням свою особистісну рівність із ними, особистісну залученість до взаємодії. За цим стоїть удосконалення насамперед власної системи спілкування, пошук таких комунікативних засобів – слова, паузи, інтонації, погляду, деталі одягу, – які допомагали б «достукатися» до розуму, душі учня. Критеріями добору комунікативних засобів для вчителя є демонстрація виваженості, мудрості, правдивості, відкритості і, що особливо важливо – забезпечення емоційної захищеності учня. Коли дитина втрачає віру у правду, то стає «або озлобленою, жорстокою, або ж безвільною і лицемірною, дволикою і брехливою. Яким би бур'яном не проросло насіння безвір'я, дитина стає морально товстошкірою, для неї не існують етичні цінності» [9, с. 551]. Василь Сухомлинський застерігав: «Недовір'я до вихователів, настороженість, озлобленість, жорстокість, мстивість – усе це розцвітає тому, що до чутливого, ніжнього серця хтось торкається грубими, нерідко брудними руками, воно грубішає, втрачає чутливість і чуйність, вихователеві важко добратися до того хорошого, що є в будь-якій людині, а ми ж маємо справу з людиною» [9, с. 551].

При цьому обов'язковою умовою є творче самопочуття педагога. Це особливий його внутрішній стан, оптимістичне налаштування на взаємодію, виправдане подання свого «Я». Він має знаходити у собі відповідні почуття, докладати вольових зусиль, мобілізувати інтелектуальні резерви, аби сповнити клас позитивною енергетикою свого слова, погляду, постаті, усмішки. Водночас керує власною психічною діяльністю: розподіляє свою увагу, гальмує небажані почуття і стани, контролює невербальну поведінку, мовлення.

Досягти оптимального внутрішнього стану в педагогічній діяльності важко, бо сама вона емоційно напружена, «це робота серця і нервів, це буквально щоденна і щогодинна витрата величезних душевних сил. Наша праця – це повсякчасна зміна ситуацій, що викликає то посилене збудження, то гальмування» [10].

Учитель повинен уміти зберігати працездатність, володіти ситуаціями для забезпечення успіху в діяльності й збереження свого здоров'я. Для цього важливо працювати над виробленням такого синтезу якостей і властивостей, які дадуть змогу впевнено, без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність:

- педагогічного оптимізму;
- впевненості у собі як у учителі, відсутності страху перед дітьми;
- умінні володіти собою, відсутності емоційного напруження;
- наявності вольових якостей (цілеспрямованості, самовладання, рішучості) [7].

Учні повинні розуміти, що для вчителя вони не стільки є носіями конкретних оцінок, скільки цікаві як особистості. Саме продуктивний їх особистісний розвиток має становити сутність шкільного навчання. Особливо важливо при цьому створювати ситуацію діалогу в спілкуванні.

Тут ще кілька думок.

1. Коли ставите запитання, потрібно дивитися на учнів, до яких звертаєтесь (а не в зошит чи підручник).

Ви побачите першу реакцію на запитання і врахуєте її під час їхньої відповіді. Для учнів також важливо, як ви ставите запитання. Вони повинні не тільки почути запитання, а й побачити вчителя, якому цікаво його ставити та почути на нього відповідь. У тому школярі отримують для себе інформацію – мотиви, наміри вчителя, його особиста зацікавленість у відповідях учнів, очікування від них самостійних роздумів тощо.

2. Дуже важливо, аби учні під час відповіді бачили вчителя уважним, зацікавленим, а не байдужим. Тому зосередьте свою увагу не на наступному запитанні (як би його не забути), а на учневі, який відповідає. Це дасть вам змогу краще зрозуміти не тільки те, що говорить учень, а й те, що він хотів, але чомусь не зміг сказати. Прагніть зрозуміти учня, стежте за перебігом його думки, намагайтеся побачити раціональні та помилкові моменти в його відповіді, починайте внутрішній діалог із ним, результатом якого буде ваша реакція на почуте.

3. Намагайтеся використовувати різні форми власних реакцій на відповіді, адже реакція може бути засобом керування їхньою пізнавальною діяльністю, спонукання до глибшого аналізу, самоаналізу, залучення до діалогу з іншими учнями в класі [7].

Висновки. Завдяки розвитку комунікативності у педагогів підвищується ефективність освітнього процесу, що забезпечує:

1) міжособистісну комунікацію (використання вербальних і невербальних засобів спілкування, передача раціональної інформації тощо);

2) міжособистісну взаємодію (здатність до встановлення зворотного зв'язку, інтерпретації змісту спілкування через зміну середовища і т. ін.);

3) міжособистісне сприйняття (здатність до сприймання позиції співрозмовника, слухання його, включення у спілкування без попередньої підготовки тощо).

Література

1. Гойхман О. Я., Надеина Т. М. Речевая коммуникация. Москва: Инфра, 2007. 272 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
3. Кан-Калик В. А., Ковалев Г. А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования. *Вопр. психологии*. 1985. № 4. С. 9–16.
4. Кліш П. А., Хом'як А. П. Педагогічне спілкування як професійний феномен. *Пед. пошук*. 2011. № 3. С. 18–21.
5. Моделі розвитку сучасної української школи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 11–13 жовтня 2006 р., Черкаси – Сахнівка. Київ: СПД Богданова А. М., 2007. С. 7.
6. Моделирование педагогических ситуаций / под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. Москва: Педагогика, 1981. 120 с.
7. Педагогічна майстерність: підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; за ред. І. А. Зязюна. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Вища шк., 2004. 422 с.
8. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Москва: Педагогика, 1983. С. 318.
9. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором. *Вибрані тв.*: в 5 т. Т. 4. Київ: Рад. шк., 1977. С. 551.
10. Його ж. Сто порад учителю. Там само. Т. 2. С. 420–654.
11. Тарасов Е. Ф. Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. Москва: Наука, 1990. 136 с.
12. Ханин Ю. Л. К вопросу об оценке коммуникативности личности. Общение как предмет теоретического и прикладного исследования. Ленинград, 1972. С. 172.
13. Хом'як А. Комунікативна компетентність особистості: теоретичний аспект. *Матеріали Першої міжнар. соціально-пед. конф.*, м. Луцьк, 26–27 квітня 2006 р. Луцьк, 2006. С. 162–168.